

Türgi ja Jaapan Kolmanda Riigi avalikus arvamuses

HENN KÄÄRIK

Saksa ajaloo natsionaalsotsialistliku perioodi uurimisel on seni suhteliselt vähe kajastust leidnud erinevate välisriikide kuvand Kolmanda Riigi avalikus arvamuses.¹ Türgi ja Jaapani kohta leidub mitmetes töödes² asjakohaseid tähelepanekuid, ent põhjalikumad käsitlused puuduvad. Siinses artiklis võetakse vaatluse alla eelnimetatud kahe maaga seondunud sakslaste ettekujutused, hoiakud ning hinnangud. Saksa-maa jaoks strateegiliselt oluliste suurjõudude kohta kujunenud dünaamilist pilti tõlgendatakse läbi üldise sõjavastase meelsuse prisma, mis lubab ühtaegu valgust heita natsionaalsotsialistliku võimu ja avalikkuse vastandlikest huvidest johtuvatele pingelistele suhetele.

Avalik arvamus

Mingit nähtust saab avalikuks arvamuseks lugeda siis, kui on täidetud vähemalt neli tingimust: esiteks, olemas on teema; teiseks, olemas on märkimisväärne arv indiviide, kes väljendavad oma arvamust antud teemal; kolmandaks, vähemalt mõned

Henn Käärik, knd, emeriitdotsent, sotsiaalteaduste valdkond, Tartu Ülikool, henn.kaarik@ut.ee.

¹ P. Gassert. *America im Dritten Reich. Ideologie, Propaganda und Volksmeinung 1933–1945*. Stuttgart: Franz Steiner, 1977; D. Junker. *The Continuity of Ambivalence: German Views of America, 1933–1945*. – *Transatlantic Images and Perceptions. Germany and America since 1776*. Cambridge, UP, 1997.

² Viimastel kümnenditel ilmunutest väärivad nimetamist: İsmet İnönü'nün TBMM'deki Konuşmaları. 1920–1973. İkinci cilt (1939–1960). Ankara: TBMM Kültür, Sanat ve Yayın Kurulu, 1992; S. Ihrig. *Atatürk in the Nazi Imagination*. Cambridge, MA: The Belknap Press of Harvard University Press, Belknap Press, 2014; *Deutsch-türkische Beziehungen. Historische, sektorale und migrationsspezifische Aspekte*. Hrsg. von W. Gielert, B. Gümüüş, Y. Yoldaş. Frankfurt: Internationaler Verlag der Wissenschaften, 2017; C.-S. Kim. *Ostasien zwischen Angst und Bewunderung: Das populäre Ostasienbild der 30er und 40er Jahre in Reiseberichten aus dem japanischen Imperium*. Hamburg: LIT, 2001; T. Koltermann. *Der Untergang des Dritten Reiches im Spiegel der deutsch-japanischen Kulturbegegnung 1933–1945*. Unter Mitarbeit von Abe Yasuko. Wiesbaden: Harrassowitz Verlag, 2009; H.-J. Bieber. *SS und Samurai. Deutsch-japanische Kulturbeziehungen 1933–1945. Monographien aus dem Deutschen Institut für Japanstudien*. Bd. 55. München: Iudicium Verlag GmbH, 2014; G. Krebs. *German Perspectives on Japanese Heroism during the Nazi Era*. – *Mutual perceptions and images in Japanese-German relations 1860–2010*. Ed. by S. Saaler, K. Akira, T. Nobuo. London: Brill, 2017, lk 327–348. Eesti keeles on Jaapani kuvandi probleemile Saksa avalikus arvamuses osutatud: H. Käärik, R. Kõuts. *Jaapani retseptisioon Kolmandas Riigis: ideoloogia, poliitika, propaganda*. – *Idakiri. Eesti Akadeemilise Oriantaalseltsi Aastaraamat 2022, 2023*, lk 52–67.

arvamused peavad moodustama konsensuse; neljandaks, sel konsensusel peab olema mingi otsene või kaudne mõju.³ Nüüdisaegsetes demokraatlikes ühiskondades selgitatakse avalik arvamus välja eeskätt küsitluste ja valimiste kaudu. Võrratult keerulisemad on lood 20. sajandi totalitaarsete süsteemidega, mille hulka traditsiooniliselt liigitatakse stalinlik NSV Liit ja natsionaalsotsialistlik Saksamaa.⁴ Avaliku arvamuse seirega hakati tegelema alles pärast Teist maailmasõda. Vabadest valimistest ei saanud juttugi olla. „Riikliku julgeoleku huvides“ olid kodanike tegelikud hinnangud ja arusaamad rangelt salastatud. Teisisõnu, avalik arvamus oli mitte-avalikus sfääris esinev salaja uuritav nähtus. Säärastes oludes sai avaliku arvamuse all mõista ennekõike privaatset või piiratud avalikku arvamuseavaldust suuremalt jaolt vahetu kommunikatsiooni *resp.* suhtluse raames väljaspool riiklikult monopoliseeritud avalikku meediat.⁵

Allikad ja nende usaldusväärsus

Avaliku arvamuse uurimisel totalitaarsete diktatuuride tingimustes omandab erilise kaalu usaldusväärsete allikate küsimus. Uurijate õnneks on Saksamaa kohta säilinud arvestatav hulk tollase Riigi Julgeoleku Peaameti (*Reichssicherheitshauptamt, RSHA*) III Ameti (Sisejulgeolekuteenistus, *Sicherheitsdienst Inland, SD-Inland* – edaspidi SD) tegevust hõlmavaid dokumente Saksa Riigiarhiivis Koblenzis.⁶ Asjakohase mahuka allikpublikatsiooni (17 köidet, 6740 lk) on toimetanud arhiivi kauaaegne direktor Heinz Boberach.⁷ Laia ühiskondlikku temaatikat hõlmavad ettekanded käsitlevad mh kodanike meelsust ja arvamusi riigi juhtkonna, propagandakanalite, kultuuri-, haridus- ja usu, majanduse, halduse ja õigussüsteemi kohta. SD raportid Kolmanda Riigi juhtidele katavad eeskätt ajavahemikku 1938–1945. Põhimõtteliselt sama struktuuri järgivad ka Eesti Julgeolekupolitsei aruanded 1941–1944. Saksa aja uurijate jaoks hindamatu allikmaterjali on publitseerinud Eesti Riigiarhiiv.⁸

1938. aastal loodud kõikehõlmav info selekteerimise ning talletamise süsteem allutati 1939. aastal vahetult SD ülemale, SS-*Obersturmbannführer* Otto Ohlendorfile,

³ Political Science. Ed. by A. Hosein. New York: Rosen Publishing, 2016, lk 48.

⁴ Nimetatud kaks režiimi olid erandlikud selle poolest, et suutsid kodanike tegevuse totaalse, kõikehõlmava kontrolli taotluse (*Totalitätsanspruch*) realiseerida teiste diktatuuridega võrreldes kõige täielikumalt, ehkki mitte täielikult (vrd N. Frei. *Nationalsozialistische Presse und Propaganda. – Das Dritte Reich. Herrschaftsstruktur und Geschichte.* Hrsg. von M. Broszat, H. Möller. München: Verlag C.H.Beck, 1983, lk 172–174).

⁵ U. Kröll. „*Unser Führer ist der Heiland*“: Meinungsforschung im Dritten Reich. – *Communicatio Socialis*, 1973, 4, lk 320–321. Vt ka viidet nr 9.

⁶ Bundesarchiv Koblenz: Bestand R 58, Reichssicherheitshauptamt, Nr. 717, 144–194, 1094–1096; Bestand NS 1, Reichsschatzmeister der NSDAP, Nr. 544; Bestand NS 6, Parteikanzlei, Nr. 411.

⁷ *Meldungen aus dem Reich 1938–1945. Die geheimen Lageberichte des Sicherheitsdienstes der SS.* 17 Bde. Vollständige Texte aus dem Bestand des Bundesarchivs Koblenz. Hrsg. von H. Boberach. Herrsching: Pawlak Verlag, 1984 (edaspidi: *Meldungen*, kd/lk).

⁸ Eesti Julgeolekupolitsei aruanded 1941–1944. Eesti üldine olukord ja rahva meeleolu Saksa okupatsiooni perioodil politseidokumentide peeglis. Koost. T. Noormets. Tallinn: Riigiarhiiv, 2002.

kelle väitel sai tema ülesandeks esitada regulaarselt riigi kõrgemale ešelonile – teadmiseks ja arvessevõtmiseks – ilustamata ülevaade rahva hulgas levinud arvamustest ja meeleoludest. Tema sõnul pidid SD aruanded olema võrreldavad selle kriitilise funktsiooniga, mida parlamentaarses riigis täidab avalik arvamus.⁹

SD kogutud materjal oli paratamatult erineva kvaliteedi ja usaldusväärsusega, ent andis siiski „intelligentsele hindajale“ SD-st võimaluse üsna tõepärase tervikpildi loomiseks.¹⁰ See ei tähendanud mõistagi seda, et selline pilt ka Berliini kõrgema ladvikuni jõudis. Kirjalikud aruanded ja kokkuvõtted sakslaste meelsusest sõltusid paljuski aruandjate ideoloogilistest ja pragmaatilistest kaalutlustest ning olid – vähemalt esialgu, kuni Stalingradi lahinguni – poliitiliselt üsna „korrektsed“. Hoolimata eelnimetatud asjaolust olid SD aruanded võimaluste piires „realistlikud“ ning võinuksid poliitilisele juhtkonnale saada avalikkuse mõjutamise efektiivseks mõjuriks.¹¹

SD ettekannetes kasutati avaliku arvamuse kirjeldamiseks läbivalt mõistet *Stimmung*, „meeleolu“; *allgemeine Stimmung*, „üldine meeleolu“; *Stimmung der Bevölkerung*, „elanikkonna meeleolu“. Kõige üldisemalt on „meeleolu“ määratletud kui „emotsionaalset, spontaanset, sageli üksnes lühiajalist arvamust“.¹² Meeleolud, mida aruannetes noteeriti, kujutasid endast „orgaanilist, umbmäära- ja ähmaselt piiritletud nähtust“.¹³ Seepärast kasutati sõltuvalt informatsiooni iseloomust aruannetes sageli mõistet *Haltung*, „hoiak“, kui „kestvam, karakteri, kasvatus ja isikliku kogemuse poolt vormitud meeleseisund“ (*Gemütsverfassung*).¹⁴ Lisaks *allgemeine Haltung*, „üldine hoiak“; *Grundhaltung*, „põhihoiak“; *Haltung der Bevölkerung*, „elanikkonna hoiak“; *politische Haltung*, „poliitiline hoiak“; *Einstellung*, „hoiak“; *Grundeinstellung*, „põhihoiak“; *Einstellung der Bevölkerung*, „elanikkonna hoiak“. Paralleelselt kasutas SD veel mõisteid *Gesinnung*, „meelsus“; *Auffassung*, „arvamus“; *Sicht*, „seisukoht“. Kõik viimati nimetatud mõisted vastandusid *Stimmung*’ile ning olid ses mõttes samasuunalised *Haltung*’iga. Hoolimata sellest, et SD on kasutanud mitmeid avalikkuse meeleolu ja hoiakuid lähemalt piiritlevaid mõisteid, tuleb

⁹ Meldungen, 1/11. Seega, isegi SD jaoks oli avalik arvamus see, mida tema salaja monitooris, mitte riiklikult monopoliseeritud meedias „vabalt“ väljendatud arvamus. Viimase võttis ühe lausega kokku riigi pressiseff Otto Dietrich: Saksa rahva avalik arvamus on natsionaalsotsialism (Was der deutschen Presse noch fehlt. Rede zum Reichspressetag 1935. – Deutsche Presse, 1935, 49, lk 647).

¹⁰ R. Stöber. Die erfolgverführte Nation. Deutschlands öffentliche Stimmungen 1866 bis 1945. Stuttgart: Franz Steiner Verlag, 1998, lk 71.

¹¹ Vt ka viidet nr 25.

¹² M. Steinert. Hitlers Krieg und die Deutschen. Stimmung und Haltung der deutschen Bevölkerung im zweiten Weltkrieg. Düsseldorf und Wien: Econ Verlag, 1970, lk 23.

¹³ R. Stöber. Die erfolgverführte Nation. Deutschlands öffentliche Stimmungen 1866 bis 1945. Stuttgart: Franz Steiner Verlag, 1998, lk 346.

¹⁴ M. Steinert. Hitlers Krieg und die Deutschen, lk 23. Propagandauuringute klassik L. Doob on ekslikult oletanud, nagu oleks Goebbels oma päevikutes eristanud ja koguni vastandanud mõisteid *Haltung* ja *Stimmung*, esimest käitumise (*bearing, conduct, observable behavior*), teist aga tunnete, meeleolu (*feeling, spirit, mood*) tähenduses (L. Doob. Goebbels' Principles of Propaganda. – The Public Opinion Quarterly, 1950, 3, lk 440–441).

uurijatel esitatud materjali sageli tõlgendada, liigitades selle sisust ja kontekstist lähtuvalt kas pigem *Stimmung*'i või *Haltung*'iga seonduvaks. Ka Saksa okupatsiooni ajal Eestis (1941–1944) kasutas Julgeolekupolitsei oma aruannetes üldistavalt „rahva meeleolu“ (*Volksstimmung*) mõistet.¹⁵

Teiseks oluliseks allikaks on propagandaminister Paul Joseph Goebbelsi päevikud,¹⁶ artiklid ja kõned. Kõnesolevad päevikud on unikaalne allikas kõigepealt sel põhjusel, et see on ainus ning seejuures pretsedenditult põhjalik (29 köidet, ligi 15 000 lk) ajaloolis-autobiograafiline dokument (*Selbstzeugnis*) Hitleri siseringi kuulunud tipp-poliitikult.¹⁷ Ei tohi unustada, et just Goebbels oli avalikku arvamust vormiva (*in Form bringende*) propaganda eest vastutav võtmeisik Kolmandas Riigis. Tema päevikud on uurijate tähelepanu pälvinud aastaid, iseäranis aga pärast nende esimese täieliku, akadeemiliselt redigeeritud versiooni ilmutamist aastail 1993–2006. Ühelt poolt pakuvad päevikud meile hulgaliselt väärtuslikku allikmaterjali, teiselt poolt eeldab nende kasutamine ülimalt kriitilist meelt, tuleb arvestada, et propaganda-minister esitas soovitatavat tihti tegeliku pähe, tõlgendas sündmusi endale soodsas valguses ning hindas kohati selgelt üle oma mõju Hitleri otsustele.

Vaadeldava teema aspektist on tähtis, et lisaks SD saadetud aruannetele sai minister asjakohast informatsiooni kohalikelt propagandaametitelt (*Reichspropaganda-Ämter*), mis pakub uurijatele kaalukat lisateavet.¹⁸ Saadud info rahva meel-susest kajastub päevikutes üldistatud vormis. Goebbelsi kasutatud põhimõisted olid *Stimmung*; *Volksstimmung*, *Stimmung im Volke*, „rahva meeleolu“; *Haltung*; *Haltung des Volkes*, „rahva hoiak“; *innere Haltung*, „seesmine hoiak“ (lähedane „poliitilise hoiaku“ mõistele).

SD aruannetes ja propagandaministri päevikutes kasutatud terminite puhul tuleb silmas pidada, et *Stimmung* ja *Haltung* moodustasid üksnes koos võetuna avaliku arvamuse. Viimase tähistamiseks kasutati üldmõisteid *Öffentliche Meinung* ja *Volksmeinung*, resp. „avalik arvamus“ ja „rahva arvamus“. Lisaks tarvitas Goebbels mõisteid *Öffentlichkeit*, *deutsche Öffentlichkeit* ja *Publikum*, ehk vastavalt „avalikkus“, „Saksa avalikkus“ ja „publik“. Teisisõnu, avalik ehk rahva arvamus on tõlgendatav n-ö soomõistena (*genus proximum*) ning *Stimmung* ja *Haltung* liigierisusena (*differentia specifica*).

¹⁵ Eesti Julgeolekupolitsei aruanded 1941–1944, lk 3–8.

¹⁶ Die Tagebücher von Joseph Goebbels. Teil I. Aufzeichnungen 1923–1941. 14 Bde. Im Auftrag des Instituts für Zeitgeschichte und mit Unterstützung des Staatlichen Archivdienstes Rußlands. Hrsg. von E. Fröhlich. München: K.G.Saur, 1997–2006 (edaspidi TBJB, I/kd, lk); Teil II. Diktate 1941–1945. 15 Bde. Im Auftrag des Instituts für Zeitgeschichte und mit Unterstützung des Staatlichen Archivdienstes Rußlands. Hrsg. von E. Fröhlich. München: K.G.Saur, 1993–1996 (edaspidi: TBJG, II/kd, lk).

¹⁷ H. Möller. Vorwort. – Tagebücher, Teil II. Bd. 1, lk 7; N. Frei. Der Führerstaat, 2002, lk 286.

¹⁸ Vrd N. Frei. Nationalsozialistische Presse und Propaganda. – Das Dritte Reich. Herrschaftsstruktur und Geschichte. Vorträge aus dem Institut für Zeitgeschichte. Hrsg. von M. Broszat, H. Möller. München: C.H.Beck, 1983, lk 172.

Avalik arvamus ja sõda

Kolmas Riik ning sõda olid orgaaniliselt seotud. Hitleri arvates oli sakslastel väljakujunenud piirides kitsas, eluruumi (*Lebensraum*) laiendamisel tuli pilk suunata itta. „Kui me täna räägime uuest asualast Euroopas, saame esmajoones mõelda üksnes Venemaale ja talle alluvatele ääriikiidele“ (*ihm untertanen Randstaaten*).¹⁹ „Eluruumi“ idee kätkes paratamatult sõda, ning Hitleri kogu poliitika teljeks sai selle ettevalmistamine. 10. novembril 1938 avameelitses füürer: „Olud on mind sundinud aastakümnete jooksul ainult rahust rääkima [...] Lisaks sellele oli aga vajalik [...] Saksa rahvale teatud välispoliitilisi sündmusi selliselt valgustada, et rahva enda sisemine hääl hakkaks vägivalla järele kisendama.“²⁰

Hitleri jaoks personaalselt ning pruuni eliidi jaoks tervikuna oli sõda eluliselt vajalik, et õigustada oma eksistentsi võimuna. Samas kõnes rõhutas sõjaks valmistuv kantsler: „*Kõige tähtsam ülesanne: me peame nüüd kõigi vahenditega samm-sammult tugevdama saksa rahva eneseteadvust! [...] Mida me vajame, on seesmiselt kindel ja tugev avalik arvamus (eine in sich gefestigte starke öffentliche Meinung)* [minu kursiivid - H. K.].“²¹

Alanud sõja taustal hindas propagandaminister avaliku arvamuse tähendust kõrgelt. 1939. aasta oktoobrist said alguse SD salajased arvamusseired. 1940. aasta veebruaris SD funktsionääride ees esinedes rõhutas Goebbels nende tegevuse tähtsust rahva meeleolu väljaselgitamisel.²² Tuli saavutada sakslaste positiivne häälestatus ning selle baasil nende praktiline, reaalne panus sõtta (*Kriegseinsatz*). Rahvast tuli teha kaasosaline (loe: kaassüüdlane): „Ta peab end tundma mitte sõja objektina, vaid subjektina. Tehtud vigade eest saab ta siis teha etteheiteid mitte valitsusele, vaid eeskätt iseendale. Sõda peab saama rahva asjaks. Kui meil õnnestub see laiadele massidele selgeks teha, on nad valmis koos meiega tulest ja veest läbi minema.“²³

Kolmanda Riigi juhtide jaoks oli avalikkuse suhtumine sõtta niisiis tähtis, loodetavalt võidukas vallutussõda veelgi tähtsam.²⁴ Mida lähemale jõudis paratamatu lüüasaamine ning mida negatiivsemaks muutus *Stimmung*, seda vähem soovisid juhid seda uskuda. Löögi alla sattus hoopis SD, kes olevat esitanud ebaolulist olulise pähe ning külvanud lüüasaamismeeleolusid (*defaitistische Stimmungen*). Nagu on hiljem

¹⁹ Hitler, Mein Kampf. Eine kritische Edition. 2 Bde. Hrsg. von C. Hartmann et al. München-Berlin: Institut für Zeitgeschichte, 2016, lk 1657.

²⁰ Rede Hitlers vor der Deutschen Presse (10. November 1938). – Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte, 1958, Heft 2, lk 182.

²¹ Rede Hitlers, lk 186.

²² TBJG, I/7, 300.

²³ TBJG, II/4, 78.

²⁴ 1940. aasta 31. detsembril töötas füürer sakslastele pidulikult, et „aasta 1941 viib lõpule Saksa ajaloo suurima võidu“, neli kuud hiljem andis aga selgelt mõista, et sõda kestab ka järgmisel aastal. TBJG, I/9, lk 77, 292: „See on põhipunkt: kas saame sel aastal ühele poole? Rahvas toetub füüreri uusaastaläkituses antud sõnale ja *usub endal selleks õiguse olevat*“ [minu kursiiv - H. K.]. Goebbelsi kommentaarist nähtub kõigepealt selge huvide konflikt rahva ning „juhi“ vahel. Teiseks võib sellest välja lugeda ministri arvamuse selle kohta, mil määral tohib taolises olukorras avalikul arvamusel olla oma arvamus.

sedastanud arhivaar Boberach: „SD teostatud avaliku arvamuse seire (*Meinungsforschung*) ei kujunenud eliidile kasulikuks juhtimishoovaks, tema tõeliseks väärtuseks on olla allikaks sakslaste igapäevaelu ja käitumise uurimisel diktatuuri tingimustes.“²⁵

1942. aasta märtsis teatas Hitler: „Kui määravaks oleks see, mida inimesed arvavad, oleks kõik ammu kadunud. Rahva tõeline hoiak (*wahre Haltung*) on palju sügavam ning rajatud väga kindlale seesmisele hoiakule (*auf einer sehr festen inneren Haltung*).“²⁶ Arutluskäigust järeldub koguni kahe hoiaku olemasolu, millest esimest võiks tõlgendada kui hoiakut sõja ning teist režiimi suhtes.

Et otsustav on *Haltung*, mitte *Stimmung*, selles oli minister kantsleriga mõistagi ühel meelel. 1943. aasta märtsis seletas Goebbels propagandistidele, et enam pole õige kasutada sõna „meeleolu“. Edaspidi tuleb rääkida ainult positiivsest hoiakust.²⁷ *Haltung* kujunes Kolmanda Riigi liidrite jaoks omamoodi võlusõnaks ja alibiiks. See kuulutati mitte üksnes määravaks, vaid nii sõda kui režiimi *normatiivselt* toetavaks.²⁸ Ühtaegu püüdis Goebbels avalikkuse hoiakut omalt poolt mõjutada. Pärast Stalingradi katastroofi tegi ta suurejoonelise katse imiteerida laiapõhjalist „avameelset arutelu“ selle üle, kuidas väljapääsmatust olukorrast välja pääseda.²⁹ Katseks see jäigi, arutata polnud enam midagi.

Tavaliste sakslaste jaoks oli agressiivne välispoliitika Esimese maailmasõja traagilise kogemuse tõttu algusest peale selgelt ebapopulaarne.³⁰ Teisest küljest on vaieldamatu tõsiasi, et sõja algperioodil valdas Saksa avalikkust mõningane eufooria, mis polnud tingitud küll niivõrd patriotismist, nagu kuulutas Kolmanda Riigi propaganda, kuivõrd lootusest sõja kiirele lõpule.³¹ Wehrmachti esialgsete edusammude tuules tundus see küllaltki reaalne. Uue sõjaga kaasnenud elatustaseme drastiline langus ning lääneliitlaste üha massiivsemad ohurünnakud said sõjavastast hoiakut üksnes süvendada.

²⁵ Meldungen, 1/37-38.

²⁶ H. Picker. Hitlers Tischgespräche im Führerhauptquartier. Stuttgart: Seewald, 1976, lk 139.

²⁷ Wollt Ihr den totalen Krieg?, lk 452.

²⁸ TBJG, II/7, 670 (30.03.1943): Tuleb eristada „rahva meeleolu, mis on muutlik, ja rahva hoiakut, mis *peab* [minu kursiiv – H. K.] sõjas samaks jääma.“

²⁹ Kampaania käigus olevat Goebbels oma sõnutsi „tungivalt nõudnud, et füürer annaks lõpuks nõusoleku vabamaks ning tõelembesemaks uudistepoliitikaks“ (*zu einer offeneren und wahrheitsliebenderen Nachrichtenpolitik*) (TBJG, II/7, 173). Raske uskuda, et propagandaminister just sellises vormis oma nõudmise esitas, igal juhul olevat Hitler sellega täielikult soostunud (samas).

³⁰ Wollt Ihr den totalen Krieg? Die geheimen Goebbels-Konferenzen 1939–1943. Hrsg. von W. Boelcke. München: DTV, 1969, lk 20-21; W. Maser. Das Regime, lk 204–232. Oktoobris 1939, vahetult pärast välksõda Poola vastu levitasid Saksa sõjavastased teadet rahuleppes Inglismaaga (TBJG, I/7, 148): „Järsku levib kogu riigis kuulujutt: Inglise kuningas ja Chamberlain on tagasi astunud, Walesi prints ja Poncet määratud ametisse. See kutsub esile joovastuse ja ekstaasi. Ettevõtted, isegi ministeeriumid pidutsevad, inimesed tänaval kallistavad üksteist. Ma lükan selle kohe raadios ümber, see valmistab suure pettumuse. Kogu aktsioon oli Secret Service'i töö rahva meeleolu (*Volksstimmung*) väljaselgitamiseks Saksamaal“; Meldungen, 2/339: Berliini ülikool võttis uudise vastu vaimustusega, börsil tõusis järsult nõudlus riigi võlakirjade järele. Teate ümberlükkamine kutsus esile sügava masenduse.

³¹ TBJG, I/9, 297 (08.05.1941): „Laiad rahvahulgad igatsevad rahu rohkem kui kunagi varem. Iga uut aktsiooni tajuvad nad kui sõja laienemist ja seega pikenemist“; TBJG, I/9, 348 (01.06.1941): „Lõhestatud meeleolu rahva hulgas. Tugev igatsus rahu järele.“

Murranguliseks kujunes 1943. aasta. Veel 8. märtsil osutati SD raportis suhteliselt vaoshoitult tõsiasi, et osade rahvuskaaslaste hea hoiak (*gute Haltung*) on tingitud eeskätt nende soovist välja näidata seda, mida neilt oodatakse.³² Ent juba juulis esitas SD ettekande, mis kandis keerukat ja paljutähendavat pealdist „Teated sisepingetest vabanemise ilmingute kohta elanikkonna hoiakus“ (*Meldungen über Auflockerungserscheinungen in der Haltung der Bevölkerung*). Raportis nenditi kui-
valt, et üldine olukord pole mõjutanud mitte üksnes meeleolu, vaid „mitmel puhul on hakanud muutuma üksikud faktorid elanikkonna põhihoiakus“ (*Grundeinstellung*).³³ 16. augusti ettekandest selgus aga, et „rahvuskaaslastel puuduvad reaalsed pidepunktid kohustuslikuks optimismiks“.³⁴ Samas vaimus rääkisid Goebbelsile vahetult alluvad kohalikud propagandaametid „kogu rahvast haaranud depressioonist, mitte ainult murrangust meeleolude, vaid ka hoiaku tasandil“.³⁵ Tavakodanike tegelik *Haltung* väljendas eksistentsiaalset hirmu ning tahet ellu jääda, mitte toetust rahvuslikku katastroofi kehtastavale režiimile.

Küsimust võib vaagida ka legitiimsuse kategooriates. Kas sõda võis sakslaste arvates olla legitiimne? Kui lähtuda mõiste tavatähendusest, siis kas sõda oli nende poolt tunnustatud kui õiglane või õigustatud, teisisõnu, kas selle suhtes oli positiivne üldhoiak või positiivne poliitiline hoiak? Artikli aluseks olevate dokumentide lähem analüüs ei anna selliseks arvamuseks alust. Peale selle tuleb arvestada, et režiim ise oli tervikuna mittelegitiimne, ning Hitleri suvalised otsused, sh otsus alustada ja pidada sõda, *eo ipso* mittelegitiimsed.³⁶

Kas avalikul arvamusel oli üldse mingit mõju välispoliitilistele otsustele? Eelöeldust võiks järeldada, et ainult selle piirini, mis langes nende otsustega kokku. Siin on siiski otstarbekas eristada mõju mingile otsusele mõjust selle otsuse tagajärgedele. Avalikul arvamusel polnud märkimisväärselt mõju Hitleri otsusele alustada või mitte alustada sõda. Ent avalikkusel oli mõju sellise otsuse tagajärjel puhkenud sõjale. Avaliku arvamuse eiramisega kaasnes sõjapropaganda täielik krahh, sõjavastase hoiaku üldine tugevnemine³⁷ ning vastumeelsuse oluline kasv *režiimi huvides*

³² Meldungen, 13/4902.

³³ Meldungen, 14/5445. Muu hulgas olevat märkimisväärselt hakanud levima poliitilised, riigile kahjulikud ning labased naljad, sh füüreri kohta. Mõni kuu hilisemast raportist ilmneb, et koguni lapsed ja koolinoored ei pidanud paljaks „armastatud juhi“ kulul võllanalja visata (Meldungen, 15/6054).

³⁴ Meldungen, 14/5620.

³⁵ TBJG, II/8, 379 (28.05.1943).

³⁶ Hitleri võim polnud ei legaalne ega legitiimne vabalt kujunenud tunnustatuse tähenduses, oli vaid põhjendamatu nõudlus tunnustuse järele (*Legitimitätsanspruch, Anerkennungsanspruch*) (vrd H. Käärik, R. Kõuts. Demokraatlikult demokraatia vastu? – Tuna, 2018, 2, lk 138–139; H. Käärik. Zum Legitimitätsbegriff in Max Webers Religions- und Herrschaftssoziologie. – Trames, 2002, 1, lk 50–62).

³⁷ Meldungen, 13/5286 (30.05.1943): „Ränka tööd tegevad laiad massid püüavad sõja põhiküsimustele mõelda nii vähe kui võimalik [...]. Tulenevalt sellisest üldisest hoiakust (*allgemeine Einstellung*) sõja käiku on pressil ja teistel avalikel juhtimishoobadel kahtlemata raske inimesi veenda ja suunata. Rahva arvamus (*Volksmeinung*) ja propaganda sisu ei kattu mingil määral.“

sõda praktiliselt toetada (*Kriegseinsatz, Leistungssteigerung*).³⁸ See ülimalt kaalukas küsimus väljub artikli temaatilisest raamistikust.

Miks Türgi ja Jaapan?

Sõjale orienteeritud riik vajab võimekaid liitlasi. 1930. aastail jäid Saksamaa välispoliitilised valikud kasinaks. Katsed parandada suhteid Suurbritanniaga ei kandnud vilja. Itaaliaga liit küll kujunes, ent objektiivselt tuli see Saksamaale pigem kahjuks. Geostrateegiliselt ja militaarselt kaalukate jõududena jäid sõelale üksnes Türgi ja Jaapan.

Sõjas Inglismaaga võimaldanuks liit Türgiga liikuda kiiresti Suessi kanali ning sealt Pärsia lahe naftaväljade suunas. Sõjas Moskva vastu saanuks Saksamaa võimuluse hõivata koos Türgiga Bakuu naftamaardlad. Liit Jaapaniga oleks surunud Stalinile peale ülimalt riskantse sõja kahel rindel. Usutavasti on õigus autoritel, kes leiavad, et Saksa-Jaapani ühine kampaania NSV Liidu vastu oleks lõppenud viimase otsustava lüüasaamisega, ettenägematute tagajärgedega kogu sõjale.³⁹ Sõjaline pakt Türgiga oleks tähendanud Moskva jaoks juba kolme eraldi rinnet.

Ent toimivat liitu Türgi ja Jaapaniga ei sündinud. Mõlemal juhul sai kahtlemata oluliseks teguriks Molotovi-Ribbentropi pakt, mille sõlmimise järel kaotas Hitler lõplikult poliitilise usaldusvärsuse.⁴⁰ Lisaks sellele varjutas Saksa-Jaapani suhteid kantsleri kahepalgeline poliitika Tōkyō suhtes. 1941. aasta kevadel, mil Saksamaa valmistus sõjaks NSV Liidu vastu, püüdis Hitler suunata Jaapani tähelepanu Suurbritannia koloniaalvalduste vastu lõunas.⁴¹ Samal ajal üritas kantsler jätta muljet, nagu peaks ta otstarbekaks ühist sõjakäiku Moskva vastu.⁴² Rassilistest „kaalutlustest“ lähtuvalt vältis Hitler tegelikult leppeid Jaapani kui võrdväarse partneriga. Germaani rass pidi alaväärtuslikud slaavilased (täht-tähelt „slaavi alaminimesed“, *slawische Untermenschen*) alistama „kollaste“ abita.⁴³ Kaug-Itta oleks ta meelsamini

³⁸ TBJG, II/3, 292–293 (12.02.1942); Meldungen 9/3274 (09.02.1942), 3293 (09.02.1942); vrd T. Mason. Sozialpolitik im Dritten Reich: Arbeiterklasse und Volksgemeinschaft. Opladen: Westdeutscher Verlag, 1977.

³⁹ N. Rich. Hitler's War Aims. Ideology, the Nazi State, and the Course of Expansion. New York. London: W.W.Norton & Company, 1992, lk 230; B. Martin. Japan and Germany in the Modern World. Providence and Oxford: Berghahn Books, 1995, lk 287–289. Oluline on arvesse võtta, et Suur-Jaapani Keisririigi armee *Dai-Nippon Teikoku Rikugun'* eesotsas seisev Kvantungi armee oli augustiks 1941 saavutanud oma lahinguvõimekuse kõrgpunkti (S. Ishiwatari. Japanese Preparations for Operations in Manchuria (prior to 1943). Japanese Monograph No. 77. Washington: Headquarters, Army Forces Far East, Military History Section, 1954–1960, lk 15).

⁴⁰ H. Käärik, R. Kõuts. Saksa idasuundumused Bismarckist Kolmanda Riigini: *raison d'état*, poliitika, propaganda. – Idakiri. Eesti Akadeemilise Orientaalselti Aastaraamat 2021, 2022, lk 8–12.

⁴¹ Hitlers Weisungen für die Kriegführung 1939–1945. Dokumente des Oberkommandos der Wehrmacht. Frankfurt am Main: Bernard & Graefe Verlag für Wehrwesen, 1962, lk 103–105.

⁴² Akten zur deutschen auswärtigen Politik. 1970: Anhang II, lk 833–834.

⁴³ B. Martin. Die deutsch-japanischen Beziehungen während des Dritten Reiches. – Hitler, Deutschland und die Mächte: Materialien zur Außenpolitik des Dritten Reiches. Hrsg. von Manfred Funke. Düsseldorf: Droste, 1976, lk 458, 467.

„saatnud inglastele 20 diviisi, et kollaseid uuesti tagasi lüüa“.⁴⁴ Huvi reaalse ühistegevuse vastu hakkas Hitler ilmutama alles pärast katastroofi Stalingradi all, ent siis oli lootusetult hilja.⁴⁵

Režiimi poolt vaadatuna pidid olemasolevad ja loodetavad liitlased hoolimata sisulise koostöö puudumisest tõstma kõigepealt rahva meeleolu. „Üldiselt valitseb mulje, et oleme jaapanlaste näol endale lõpuks väärilise liitlase leidnud. [...] Just see asjaolu on *saksa rahva meeleolu (Stimmung) oluliselt tõstnud*“ [minu kursiiv – H. K.], kirjutas Goebbels 10. detsembril 1941 rahulolevalt päevikusse.⁴⁶ „Saksa rahvas on erakordselt õnnelik selle üle, et tal on lõpuks liitlane, kellega võib häbene-mata suhelda.“⁴⁷

Avalikku arvamust pidi mõjutama lootus võidukale pöördele sõjas. „Et Jaapan sellises kriitilises sõjafaasis meie poolel välja astus, on *avaliku arvamuse silmis* [minu kursiiv – H. K.] meie võidu oluline garantii.“⁴⁸ Suhete propagandistlik võimendamine kahe riigiga – eeskätt Jaapaniga – pidi parandama režiimi mainet, tõstma selle legitiimsust ning ajendama sakslasi sõja toetuseks enam panustama.

Avalikkuse poolt vaadatuna oli liitlaste roll kardinaalselt erinev. Sõja kiire lõpu soovist tulenevalt nähti liitlastes esmajoones jõudu, mis rahu lähemale toob.⁴⁹ Äärmise selgusega tuli see hoiak ilmsiks SD raportist 15. detsembrist 1941, milles peitus võti tavaliste sakslaste tegelike ootuste mõistmiseks. Ettekandes kirjeldati vastukajasid Hitleri 11. detsembril Riigipäeval peetud kõnele, mis sisaldas mh sõjakuulutatust Ameerika Ühendriikidele. „Igasuguse vihje puudumine füüreri kõnes sõja edasise käigu ja võimaliku lõpu kohta on tugevdanud arvamust, et sõda kestab veel kaua, ning *jaapanlaste erakordsete edusammude mõjul juba tekkinud lootused sõja peatsele lõpule* [minu kursiiv – H. K.] on jälle surutud tagaplaanile.“⁵⁰

⁴⁴ U. von Hassell. Vom ändern Deutschland. Aus den nachgelassenen Tagebüchern 1938–1944. Zürich: Atlantis Verlag, 1946, lk 258. Antud juhul on jahmatama panev, et Saksa vastupanuliikumise juhtide hulka kuulunud Ulrich von Hassell seisis rassiküsimustes väga lähedal Hitlerile, olles veendunud, et Briti impeeriumi purustamine koos jaapanlastega tähendab tegelikkuses „kõikide väärtuste hävitamist koos valge mehe võimupositsiooni kokkuvarisemisega, ning lõpuks maailma vargset, hiilivat bolševiseerimist“ (*Zusammenbrechen der Machtstellung des weissen Mannes, endlich eine schleichende Bolschewisierung der Welt*) (samas, lk 257–258).

⁴⁵ B. Martin. Deutschland und Japan im Zweiten Weltkrieg 1940–1945. Vom Angriff auf Pearl Harbor bis zur deutschen Kapitulation. Göttingen: Musterschmidt Verlag, 1969, lk 173.

⁴⁶ TBjG, II/2, 465.

⁴⁷ TBjG, II/2, 473. Vihje Itaaliale, kelle reputatsioon liitlasena oli uskumatult madal.

⁴⁸ TBjG, II/2, 464.

⁴⁹ TBjG, II/8, 254: „Sõjasündmused huvitavad publikumi sügavamalt ainult siis, kui on lootust selle peatseks lõpuks.“

⁵⁰ Meldungen, 8/3091. Ettekanne oli tähelepanuväärne selleski mõttes, et viitas ilma looritamata rahva vastumeelsusele Hitleri välispoliitika suhtes – teema, mida SD tavatses käsitleda võimalikult umbmääraselt.

Türgi Saksa avalikus arvamuses

Nagu osutatud, omas Türgi Kolmanda Riigi jaoks ennekoike geostrateegilist tähtsust. Hiljem, Saksamaa jätkuvate lüüasaamiste taustal, muutus Türgi võimalikuks diplomaatiliseks vahendajaks sõdivate poolte vahel.

SD asjakohaseid aruandeid läbis punase niidina avalikkuse ootus, et Ankara ühineb lõpuks teljeriikidega. Türgi neutraliteedi puhul eeldati vähemalt võimalust liikuda läbi tema territooriumi Suessi suunal lõunasse. 1940. aasta suvel, Saksa muljetavaldavate edusammude foonil, loobus Rumeenia Inglismaa julgeolekugarantiidest. Fakt andis lootust, küll asjatult, et kogu Balkan koos Türgiga järgib Bukaresti eeskujul.⁵¹ 1941. aasta aprillis tungisid inglased Iraaki. Saksa avalikus arvamuses levis seisukoht, et see teeb võimalikuks Wehrmachti liikumise läbi Türgi. Suursaadik von Papani jõupingutusi ses suunas usuti saatvat – paraku jälle asjatult – kindel edu.⁵²

Ametliku info tühikuid tavatsesid täita kuulujutud. 1941. aasta suvel, enne Saksa-Nõukogude sõja algust, liikusid visad kuuldused, nagu tuleksid Stalin ja Türgi valitsuse esindaja Saksamaale, et liituda Kolmikpaktiga.⁵³ Augustis 1941 oletati aga mõnel pool, et Rommel on juba Türgis, valmistamaks ette ühist pealetungi Bakuu suunal.⁵⁴ Suurt tähelepanu pälvis Türgi kindralite külaskäik idarindele. „Elanikkond teeb sellest järelduse, et nüüdsest peale toetab ka Türgi teljeriikide loodavat uut korda (*Neuordnung*) Euroopas. Mõnel pool usutakse koguni Türgi liitumist Kolmikpaktiga ning oodatakse õigust Saksa vägede läbimarsiks (*Durchmarschrecht*) Kaukasuse või Süüria suunal [...]“.⁵⁵

Veel 1942. aasta juunis tärkas avalikkuses lootus jõuda liiduni. SD vastavast raportist ilmnnes, et Türgile Kruppi relvade ostmiseks tehtud 100 miljoni riigimarga suurust laenu tõlgendati hea endena. „Usutakse, et pärast krediitdilepingu sõlmimist on Türgi hoiaku mõistatus viimaks lahendatud. Lepingut hinnatakse üldiselt kui sümptomit Türgi lõplikust otsusest ühineda teljeriikidega. Vastasel juhul poleks füürer iial andnud nõusolekut sõjamaterjalide saatmiseks sellele riigile. Tehakse julgeid oletusi leppe esimeste mõjude kohta, Saksa üksustele olevat tagatud läbimarsioigus (*Durchmarschrecht*) ning need on piiri juba ületanud.“⁵⁶

Liidusuhetele orienteeritud ootused vaheldusid kahtlustega. 24. märtsil 1941 uuendas Türgi NSV Liiduga mittekallaletungilepingut (*Nichtangriffspakt*), mis „tekitas Saksa elanikkonnas suurt kõmu“.⁵⁷ Moskva järsu aktiivsuse kasvuga Balkanil seondub samuti 10. aprilli ettekanne, millest nähtub, et rahva seas arutleti elavalt viis päeva varem sõlmitud Venemaa ja Jugoslaavia samalaadse pakti üle.⁵⁸

⁵¹ Meldungen, 5/1336.

⁵² Meldungen, 7/2228.

⁵³ Meldungen, 7/2380.

⁵⁴ Meldungen, 8/2700.

⁵⁵ Meldungen, 8/2928.

⁵⁶ Meldungen, 10/3789.

⁵⁷ Meldungen, 6/2150.

⁵⁸ Meldungen, 6/2193. Vahetult pärast MRP sõlmimist hakkas stalinlik Venemaa valmistuma sõjaks oma uue liitlase vastu, leping Belgradiga oli järjekordne ja viimane katse luua soodsat stardipositsiooni Saksamaa ründeks.

1941. aasta augustist pärinev raport teatas, et „rahvuskaaslased hangivad pingsalt teateid Türgi kohta ning küsivad endalt, kauaks see veel erapooletuks jääb. Seejuures pole elanikkonnal selget arvamust, kumma poolega Türgi liitub.“⁵⁹ 1942. aasta jaanuari ettekandest võis lugeda, et „sündmusi Türgis jälgitakse kõikjal erilise huviga, viimase hoiakut nimetatakse ebaselgeks ja kõikuvaks. Mõnel pool kardetakse, et Inglismaal on juba õnnestunud Türgi oma plaanidega siduda [---]. Teisal oletatakse, et Türgi sõttaastumine teljeriikide poolel on ainult aja küsimus ning Türgi ruumist saab alguse suur kevadpealetung.“⁶⁰

24. veebruaril 1942 sooritati Ankaras ebaõnnestunud atentaat Saksa saadikule Franz von Papenile.⁶¹ Avalikkuse seisukohad olid vastuolulised, kokkuvõttes pigem positiivsed. „Ikka jälle vaadatakse atentaati kui tõendit selle kohta, et Papeni töö on olnud nõnda viljakas, et Inglismaa ja Nõukogude Venemaa pidid üritama teda kõrvaldada.“⁶² „Atentaati iseloomustatakse kõikjal kui „tüüpiliselt inglaslikku“ kuritööd. [---] *Türgi* [kursiiv originaalis – H. K.] edasise hoiaku osas avaldatakse laialdaselt arvamust, et nüüd liitub ta teljeriikidega ning avab võimaluse pealetungiks Inglise positsioonidele oriendis.“⁶³

Aprillis 1942 domineerisid juba selgelt pessimistlikud meeleolud. „Ringlevate kuulduste kohaselt viibib suursaadik von Papen Berliinis ning Saksa-Türgi läbirääkimised on karile jooksnud. Seega võib karta, et Türgi astub siiski sõtta Inglismaa poolel.“⁶⁴ Aprillis 1943 olid lootused lõplikult hajunud: Aafrikas läheneva katastroofi ehk „Stalingradi nr 2“ või „Saksa Dunkerque'i“ ootuses „on suurema osa rahvuskaaslaste jaoks nüüd selge, et Türgi on ühemõtteliselt vaenlastega liitu löönud.“⁶⁵

1943. aasta novembris koostas SD pikema ülevaate naiste hoiakute kohta sõjas. Nenditi, et üksiksündmused pakuvad neile vähest huvi, iseäranis suurt osavõtmatust ilmutavat noored (*weibliche Jugend*). „Üldiselt näitasid poliitika vastu olulist huvi üles üksnes naised, kelle lähedased olid mobiliseeritud, ning naised intelligentsi hulgast. Nad jälgivad tähelepanelikult rindeteateid ja peavad mh silmas poliitilisi arenguid Rootsis ja Türgis [---].“⁶⁶ Kahe riigi koosmainimine osutab sellele, et neid peeti võimalikeks vahendajateks rahu sõlmimisel, mida kinnitab ka järgmine, mõni päev hiljem esitatud raport. Olgu lisatud, et selleks ajaks polnud Saksa avalikkusel tuleviku suhtes enam illusioone. Oli jäänud üks ja ainus soov: mõistlik rahu nii kiiresti kui võimalik. „Kui ka elanikkonna enamus pole rahu poolt iga hinna eest, nähtub

⁵⁹ Meldungen, 8/2699–2700.

⁶⁰ Meldungen, 9/3178.

⁶¹ „Selle atentaadi tagamaad on täiesti selged. See oli kahtlemata ette valmistatud *Secret Service*'i poolt koostöös GPU-ga“ (TBJG, II/3, 375).

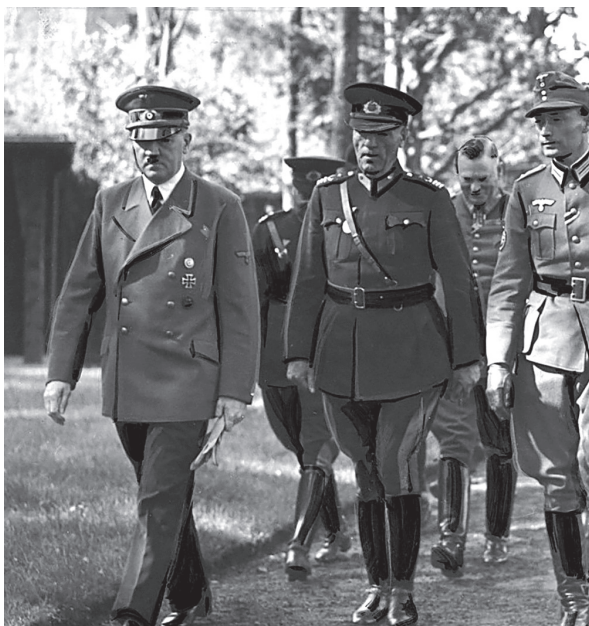
⁶² Meldungen, 9/3393.

⁶³ Meldungen, 9/3394.

⁶⁴ Meldungen, 10/3568.

⁶⁵ Meldungen, 13/5061–5062. Tegelikult hoidis Türgi neutraliteeti veel ligemale aasta (vrd *Türkiye Cumhuriyeti Tarihi*. İkinci cilt. Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi, 2002, lk 455).

⁶⁶ Meldungen, 15/6025.

Sõbralike suhete demonstreerimine Türgiga pidi veenma Saksa avalikkust selles, et sõda pole kaugeltki kaotatud. 6. juulil 1943 võõrustas Hitler oma Ida-Preisimaal asunud juhtimisstaabis, Hundikoopas, Türgi kõrgemaid ohvitseri eesotsas kindral Cemil Toydemiriga (keskel), kes külastasid Saksamaad president Mustafa İsmet İnönü ülesandel. Kodumaale naastes teatas Toydemir valitsusele, võtmata tõsiselt fiiüreri fantaasiasid, et tema hinnangul on Kolmas Riik selle sõja kaotanud.

FOTO: WIKIMEDIA COMMONS

laekunud teadetest kasvav valmidus *kompromissrahuks*“ [kursiiv originaalis – H. K.], kusjuures mediaatoritena nähti paavsti, Türgit või Portugali.⁶⁷

Sakslaste etteheited Türgile tema kõikuva positsiooni pärast olid küll mõistevad, ent mitte põhjendatud. Ankara oli tõepoolest äraootaval seisukohal, püüdes järjekindlalt säilitada neutraalset staatust.⁶⁸ Siinkohal võiks aga küsida: milline *raison d'état* kategooriates kaalutlev valitsus oleks riskinud panustada partnerile, kes suvalisel hetkel võis sõlmida kolmanda osapoolega veel midagi Molotovi-Ribbentropi pakti taolist? Tuletame meelde, et MRP oli Türgi jaoks eriti šokeeriv ning paiskas täielikult segi president İsmet İnönü kogu kaitsepoliitilise doktriini, mis oli rajatud Saksamaa ja NSV Liidu strateegilisele vastasseisule.⁶⁹

Türgi temaatika keskmes olid kahe suurjõu võimalikud liitlassuhted. Sellest tulevalt oli avalikkuse meelestatus peaaegjalikult pragmaatilise loomuga, kantud sõja

⁶⁷ Meldungen, 15/6050.

⁶⁸ TBJG, II/3, 365: „Türgi on ju sunnitud oma neutraliteedi huvides kord ühele, kord teisele poole kõikumisele. Seda ei tarvitse liiga tõsiselt võtta.“

⁶⁹ Deutsch-türkische Beziehungen. Historische, sektorale und migrationsspezifische Aspekte. Wolfgang Gielert, Burak Gümüş, Yunus Yoldaş (Hrsg.). Frankfurt: Internationaler Verlag der Wissenschaften, 2017, lk 23: *Der Abschluss des Molotov-Ribbentrop-Paktes kam nicht nur für die Türkei überraschend, war jedoch besonders schockierend*; O. İsci. *Russophobic Neutrality: Turkish Diplomacy, 1936–1945*. Washington: Georgetown University, 2014, lk 74. On tähelepanuväärne, et ülimõjuka päevalehe Cumhuriyet esikolumnist Yunus Nadi võttis sel puhul kõneks ka Balti riigid. Artiklis „Pärast Vene-Saksa pakti“ (*Rus-Alman Paktından sonra*. – Cumhuriyet, 25 Ağustos 1939, lk 1) osutas ta lepingu harvanähtavalt üldisele sõnastusele ning Baltimaid hõlmavatele varjatud motiividele ilmutatud teksti taga.

lõpu ootusest. SD kasutatud mõistete keeles oli tegemist „meeleoluga“ (*Stimmung*) või „üldise meeleoluga“ (*allgemeine Stimmung*), millel oli valdavalt positiivne alatoon. SD kogutud materjal ei võimalda eristada sel perioodil etnilisi, religioosseid ja kultuurilisi eelarvamusi Türgisse ja türklastesse (*Haltung*).

Jaapan Saksa avalikus arvamuses

Saksa avalikkusel ei olnud ega saanudki olla ettekujutust Hitleri diplomaatia hämaratest manöövritest. Seetõttu oodati pärast sõjakuulutust Nõukogude Liidule ping-salt, et Jaapan täidab oma liitlaskohustused.⁷⁰ „Jaapani probleem seisab avaliku huvi tulipunktis. Hetkel puudub selgus, kas Tokio suunab löögi Siberi või Indo-Hiina vastu.“⁷¹ „Erakordse pingega oodatakse kõikides rahvakihtides Jaapani reaktsiooni Venemaa sõjale.“⁷² 7. juulil 1941 andis SD teada: „Nagu kõikidest teadetest korduvalt välja tuleb, tegeleb elanikkond Venemaa sõjakäigu algusest saadik intensiivselt *Jaapani hoiaku* [kursiiv originaalis – H. K.] küsimusega.“⁷³ 21. juulil: „Esiplaanil seisab huvi ümberkorralduste vastu Jaapani valitsuskabinetis. Venemaa sõjakäigu algusest peale kõigis elanikkonna kihtides kestnud arutelu Jaapani hoiaku üle on saavutanud kõrgepunkti.“⁷⁴ Nädal hiljem esitatud raport kinnitas, et sakslased usuvad jaapanlaste sõttaastumist Moskva vastu pärast olukorra stabiliseerumist Indo-Hiinas.⁷⁵

Samal ajal ilmnes mitmetest teadetest, et osa sakslasi polnud Jaapanis kui liitlases enam kindlad ega välistanud koguni Tōkyō püüdlust Ameerikaga kokku leppida.⁷⁶ Raportis 4. septembrist seisis koguni, et Ameerika-Jaapani läbirääkimised „annavad uut toitu *laiades massides mitte kunagi* [minu kursiiv – H. K.] lõplikult kustunud umbusule Jaapani vastu.“⁷⁷

Arusaadavalt polnud sakslased rahul Jaapani sündmuste kajastusega ajakirjanduses, ironiseerides, et „Saksa press vaikib kõigis keeltes.“⁷⁸ Üldjoontes õige kriitika, ent harvad polnud juhtumid, kus pressil polnudki, millest vaikida.

Kõige tõsemaks osutus äraspidisel moel arvamus, mille kohaselt Jaapan pidas ikka veel kinni teljeriikide poliitilisest joonest ning toimis oma tihti läbipaistmatuna tunduvast poliitikast kooskõlas füüreri plaanidega.⁷⁹ Tõepoolest oligi Jaapani

⁷⁰ Kolmikpakt (*Dreimächtepakt*) tagas igakülgse vastastikuse abi juhul, kui üks lepinguosalistest peaks langema provotseerimata kallale tungi ohvriks (*Dreimächtepakt zwischen Deutschland, Italien und Japan. Artikel 3. – Reichsgesetzblatt. Teil II. 1940, Nr 41, lk 280*). Seega puudus Tōkyōl formaalne kohustus Berliini toetada.

⁷¹ TBJG, II/1, 117.

⁷² Meldungen, 7/2441.

⁷³ Meldungen, 7/2487.

⁷⁴ Meldungen, 7/2545.

⁷⁵ Meldungen, 7/2578.

⁷⁶ Meldungen, 8/2738, 2904, 2965, 2995.

⁷⁷ Meldungen, 8/2725.

⁷⁸ Meldungen, 8/3019.

⁷⁹ Meldungen, 8/2810.

välispoliitika üsna läbipaistmatu – reaktsioonina Hitleri kahepalgelisele diplomaatiale –, olles ühtaegu *objektiivselt* kooskõlas viimase taotlustega, kuni Stalingradini.⁸⁰ Kokkuvõttes puudus avalikkusel 1941. aasta teisel poolel Jaapani poliitikast tervikuna tõepärane pilt ning paljud kahtlused ja etteheited Tōkyō aadressil olid alusetud.

Jaapani sõttaastumine kutsus esile üleüldise vaimustuse. Selle põhjused olid aga, nagu eespool märgitud, Kolmanda Riigi juhtkonna omadest kardinaalselt erinevad. „Teade Jaapani sõjakuulutusest Ameerika Ühendriikidele ja Inglismaale on rahvuskaaslaste vallanud seda tugevamini, et varasemate pressiteadete põhjal näis Jaapani poliitika neile kõikuva ja otsustusvõimetuna.“⁸¹ „Pidevad kahtlused Jaapani lepingutruuduse suhtes [...] on pärast sõjakuulutust USA-le täielikult kadunud.“⁸²

Jaapani sõjajõud said kõige kõrgema hinnangu osaliseks. „Elanikkond usaldab jaapanlaste ning Jaapani kaitsejõude (*japanische Wehrmacht*) ülimal määral.“⁸³ 1942. aasta veebruaris kinnitas propagandaminister: „Singapuri langemine on jätnud Saksa avalikkusele kõige sügavama mulje. Jaapanlaste kurss seisab erakordselt kõrgel.“⁸⁴ 1942. aasta 16. veebruari ülevaatest selgus, et elanikkond oli vaimustatud mitte üksnes jaapanlaste võitlejaomadustest, vaid ka strateegilisest talendist: Briti impeeriumi tugisamba Singapuri kiires hõivamises „nähaakse uut tõendit Jaapani sõdurite raskesti hoomatavast löögijõust ning erakordsest vaprust. Seejuures leitakse ikka jälle, et edusammude taga ei seisa sugugi üllatusmoment, vaid plaanipärane ja sihiteadlik sõjapidamisviis. Suurima austusega Jaapani liitlase vastu ning püsivas pinges jälgitakse võitluse käiku.“⁸⁵ Ent edu peapõhjustena toodi välja ohvrimeelsust, surmapõlgust ja nende aluseks olevat šinto-usku: „Jaapanlaste saavutused pälvivad üldist tunnustust. Mõtlevates ringkondades, eriti vanade parteikaaslaste seas, arvatakse, et Jaapani edu võib taandada nende liigiomasele (*arteigen*) religioonile, mis sakslastel seni puudu.“⁸⁶

Laialdase rahuldustunde kõrval, et Jaapan on lõpuks võtnud selge seisukoha, tundis osa elanikkonnast siiski muret sõja võimaliku laienemise pärast. „Suurele osale elanikkonnast, iseäranis naistele, jäi algselt mulje sõja tohutust laienemisest, ent pärast esimesi eduteateid valitseb üldjoontes arusaam, et meie jaoks muutub sõda märgatavalt kergemaks.“⁸⁷

Kujunenud olukorras kasvas hüppeliselt huvi Jaapanit seletava kirjasõna vastu. „Vastav temaatiline rubriik päevalehtedes on leidnud kõikjal hea vastuvõtu. Teateid neelatakse suisa aplalt. Rahvuskaaslased soovivad ennekõike artikleid, mis annaksid

⁸⁰ Vt ka viidet nr 45.

⁸¹ Meldungen, 8/3074.

⁸² Meldungen, 8/3073.

⁸³ Meldungen, 9/3139.

⁸⁴ TBJG, II/3, 295

⁸⁵ Meldungen, 9/3314.

⁸⁶ Meldungen, 12/4578.

⁸⁷ Meldungen, 8/3073–3074.

Jaapani välisministri Yosuke Matsuoka pidulik vastuvõtt uues Riigikantseleis 28. märtsil 1941. Esireas Matsuoka ja Hitler, tagareas (vasakult): Jaapani suursaadik Hiroshi Oshima ja Saksa välisminister Joachim von Ribbentrop.
FOTO: WIKIMEDIA COMMONS

plastilise pildi maast ja rahvast, majanduslikust potentsiaalist, toormeressurssidest, jõudude vahekorraest sõjatandril.⁸⁸

Mõõtuandva Nipponi-eufooria varjus hakkas Saksamaal tärkama, *nolens volens*, koguni teatud alaväärsustunne.⁸⁹ Jaapanlaste edusammud jahmatasid sakslastest liitlasi sedavõrd, et hakkasid sünnitama hirmu tuleviku ees. 1942. aasta algul läksid jälle liikvele ammused jutud „kollasest hädaohust“. SD raportis 19. veebruarist 1942 märgiti: „Jaapanlaste kiire edu [...] on „peaaegu õudu tekitav“ (*beinahe unheimlich*). Aruteludes Jaapani edusammude üle leiavad rahvuskasulased rõõmu ja rahulolu kõrval sageli, et õigupoolest pole lüüa saanud üksnes Inglismaa, vaid kõik valged rahvad, ning sest johtuvad tagajärjed on etteaimamatud. Sõnapaar „kollane hädaohu“ (*gelbe Gefahr*) ujub aina enam pinnale. Nähakse selgesti, millised sügavamad tagamaad olid *füüreri püüdlustel jõuda Inglismaaga kokkuleppele* [kursiiv originaalis – H. K.].“⁹⁰

Jaapani saatkond Berliinis oli nõrдинud. 6. märtsil 1942 andis Goebbels korralduse välja saata üleriigiline ringkiri, milles osutati „laastavale mõjule, mida toob

⁸⁸ Meldungen, 8/3074.

⁸⁹ Meldungen, 11/4043.

⁹⁰ Meldungen, 9/3338.

kaasa igasugune loba kollasest hädaohust. On ilmvõimatu seda teemat avalikkuses käsitleda. Sellest tuleb vaikida ja ühiskonna teadvusest välja suretada.⁹¹ On tähelepanuväärne, et põhjusena nägi ta anonüümsete ringkondade propagandat. „Sel viisil torpedeeritakse meie välis- ja militaarpoliitikat. See on tüüpiline näide selle kohta, kui vähe poliitilised meie, sakslased, oleme. Igatahes mobiliseerin ma partei selle lolluse vastu.“⁹²

Kõige põhjalikum Jaapanit käsitlev SD aruanne pärines augustist 1942 ning kandis pealkirja „Elanikkonna seisukoht Jaapani suhtes“ (*Die Sicht Japans in der Bevölkerung*).⁹³ Tegemist oli omapärase dokumendiga, milles SD esitas kõigepealt retrospektiivse ülevaate avalikust arvamusest ning seejärel oma arvamuse sellest.⁹⁴

Raportis tõdeti kõigepealt, et sõja algusest saati tegelevad paljud rahvusaaslastes kõikidest sotsiaalsetest kihtidest üha enam küsimusega, millised on need sügavamad põhjused, miks Jaapani rahvas suudab hoolimata aastatepikkusest sõjast Hiinaga pidada sellise hämmastava löögijõuga uut sõda. „Ennekõike püütakse tungida *jaapanlaste vaimsesse-hingelisse laadi* [kursiiv originaalis – H. K.], milles nad enam kui materiaalses sõjapotentsiaalis näevad Jaapani edu saladust. Teated riigi eri osadest kõnelevad, et igal pool, kus ajalehtedes, ajakirjades, raamatutes, filmides *etc.* sellest juttu tehakse, võetakse asjakohane info soojalt vastu. Asjaolu, et Jaapanis *määrab elu, poliitika ja sõjapidamisviisi mittekristlik religioosne-maailmavaateline põhihoiak* [...] *viib sageli võrdlusteni maailmavaatelis-religioosse olukorraga Reichis endas* [kursiiv originaalis – H. K].“⁹⁵ „Tõusva päikese maad kirjeldavates lugudes omistatakse jaapanlastele veel tänagi omadusi, mida Saksa kultuuriloo on seotud üksnes muistsete heerostega. Neid nimetatakse koguni „germaanlasteks ruudus.““⁹⁶ „Loosungliku loba kõrval „kollasest hädaohust“ levib „teatud pessimism, et Jaapanis leidub veel külluses neid jõude, millest polnud puudu meie varasemas ajaloos. See-tõttu nähakse nende jõudude müütilist toimet pigem jaapanlaste, mitte aga meie endi poolt peetavas võitluses. Arvatakse, et kristlikke sajandeid pole ehk enam võimalik heastada, ning et Jaapani vägi võib veel kunagi meie vastu pöörduda. [...] Elavalt arutatakse, võrdlevalt Jaapaniga, maailmavaatelise ja religioosse ümberkorralduse (*Neuordnung*) küsimusi.“ Kõige selle tulemusel oli raporti koostajate sõnul hakanudki sakslastes sünenema midagi „alaväärsuskompleksi“ taolist.⁹⁷

Tekkinud pilt, mille kujundas Kolmanda Riigi enda meedia, olevat jaapanlaste vaieldamatuid saavutusi silmanähtavalt üle võimendanud. Vajalikul määral polevat

⁹¹ Wollt Ihr den totalen Krieg?, lk 290.

⁹² TBJG, II/3, 437. Ministri tegelik seisukoht oli küll mõnevõrra teistsugune: „Inglased seisavad meie kahtlemata lähemal kui jaapanlased. Meie ju tahtsime koos nendega minna. Et see nii pole, selle eest võlgname tänu härra Churhillile ja kompaniile“ (TBJG, II/2, 564).

⁹³ Meldungen, 11/4042–4047.

⁹⁴ Meldungen, 11/4085.

⁹⁵ Meldungen, 11/4043.

⁹⁶ Meldungen, 11/4043.

⁹⁷ Meldungen, 11/4043–4044.

arvestatud sügavate kultuuriliste erinevustega kahe rahva vahel ning sellest johtuvate lahknevustega põhiväärtustes (*Grundwerte*). Näitena võeti vaatluse alla 1942. aasta mais-juunis *Illustrierter Beobachter*'is ilmunud Jaapanile pühendatud ja Albert Kroppi toimetatud artiklisarja viimane osa.⁹⁸

Autoreile heideti ette, et nad suruvad Saksa ja kogu Euroopa kultuuriruumile peale võõraid arusaamu kangelaslikkusest ja eneseohverdusest. Mitte kuidagi ei saavat eeskujuks võtta nt „amokki jooksvat“ jefreitor Takemorit, kes tormab üksipäini, püssitääki nagu piiki enda ees hoidev vana samurai, vaenlasteparve vastu.⁹⁹ „Ebainimlikult mõjuvad meie mõttelaadile jaapani naised, kellest üks lausub mehele hüvastijätuks: „Võitle vapralt, väga vapralt, ja sure kuulsusrikast surma!““ Veelgi vastu võetamatum olevat sakslastele aga suhtumine enesetappu (*seppuku*), mille kultuses nähakse Jaapanis surmapõlguse ja enesevalitsuse kulminatsiooni.¹⁰⁰

SD kriitika oli suunatud küll meedia vastu, ent sellest kumas läbi rahulolematust propagandaministeeriumi suhtes, kelle tellimust meedia täitis.

Jaapani kuvand kujunes sel perioodil seega vastuoluliseks: ühelt poolt iseloomustas seda võimeka liitlase edusammudest kantud heatahtliku ning lootusrikka tonaalsusega *Stimmung*, teiselt poolt aga varasemast ajast pärit rassipõhised eelarvamused – negatiivse alatooniga *Haltung*. Piisas kuulujuttude „pinnale ujumisest“, kui Jaapani-vaimustusse sugenesid ebakindluse ja hirmu elemendid Kaug-Idast ähvardava, ehkki illusoorse ohu ees.

Nii või teisiti, Jaapan oli liitlane, seejuures ainus arvestatav. Ideoloogilised kaalutlused tuli vähemasti esialgu kõrvale heita.¹⁰¹ Jutud „kollasest hädaohust“ kadusid tänu Goebbelsi pingutustele peatselt ringlusest. Kujunenud liidu ümber tuli jätkuvalt lavastada propagandistlikku *Bengali tuld*, millega minister üldjoontes rahuldavalt hakkama sai.

Ehkki aina vähemal määral, oodati Jaapanilt tuge. 1943. aasta kevadel uskus osa sakslasi, et kõigest hoolimata annab Kvantungi armee löögi Nõukogude Kaug-Idas.¹⁰² Ent keeruline olukord Sise-Hiinas „purustas paljude rahvuskaaslaste lootuse, et Jaapan võiks meid NSV Liidu vastu aidata“.¹⁰³ 1943. aasta novembris kandis SD ette: „Omavahelistest vestlustest kostab varemgi korduvalt väljendatud kahetsust, et itaallastest liitlaste asemel ei võitle meie kõrval Euroopas jaapanlane. Üldiselt ei looda aga rahvuskaaslased Jaapani võitudest meile mingit leevendust. Seda võiks oodata

⁹⁸ Tenno Heika Banzai. Hrsg. von A. Kropp unter Mitwirkung von Dr. Miyazawa. – *Illustrierter Beobachter*, 25.06.1942, nr 25, lk 10–11.

⁹⁹ *Meldungen*, 11/4045.

¹⁰⁰ *Meldungen*, 11/4045–4046.

¹⁰¹ Hitler *gauleiter*'itele peetud kõnes 12. detsembril 1941: „Valge rassi huvid peavad ajutiselt taanduma Saksa rahva huvide ees. Me võitleme oma elu eest [---]. Me lööme liitu igaühaga, kui suudame sellega nõrgestada anglosaksi positsioone“ (TBJG, II/2, 495).

¹⁰² *Meldungen*, 13/5035.

¹⁰³ *Meldungen*, 14/5650.

alles siis, kui ta Ida-Aasias bolševiste ründaks.“¹⁰⁴ Veel viimases Jaapaniga seonduvas SD raportis 1944. aasta juunist peegeldus Tōkyō „ootamatu aktsiooni“ ootus.¹⁰⁵

Kokkuvõte

Kolmas Riik oli algusest peale orienteeritud sõjale. Toimiv allianss Türgi ja Jaapaniga võinuks Teise maailmasõja käiku otsustavalt muuta. Selle võimaluse välistas olulisel määral Molotovi-Ribbentropi pakt, mis kujutas endast sisuliselt Saksamaa välispoliitilist suitsiidi. Hitleri ja tema siseringi jaoks olid liitlased tarvilikud uue, rassipõhiselt määratletud maailmakorralduse kehtestamisel. Määrava enamuse sakslaste jaoks oli aga sõda – vastupidi kohati levinud arusaamadele – võõras sõda, see polnud nende jaoks ei vajalik ega legitiimne. Tähtis on rõhutada, et vastuseis sõjale, negatiivne *Stimmung* ja *Haltung* iseloomustasid Saksa avalikkust algusest peale, mitte alles pärast sõjalisi lüüasaamisi. Hiljem muutus keskseks soov saavutada iga hinna eest õiglane, rahvuslikku väärikust säilitav rahu. Hoolimata massiivsest ajupesust ei õnnestunud natsionaalsotsialistlikul eliidil teha sakslastest sõja kaassüüdlast, „sõja subjekti“ (Goebbels). Liitlased seondusid avalikkusele sõja kiire lõpuga ning normaalsusse naasmisega. Esitatud dokumentaalsest materjalist nähtuv suhtumine liitlastesse oli seega eeskätt instrumentaalset laadi ning adekvaatselt tõlgendatav üksnes üldise sõjavastase hoiaku raames.

Türgi ja türklaste kuvand oli SD materjalide põhjal otsustades kõikuv ja muutlik, tingitud Türgi poliitika kõikuvast iseloomust, mis omakorda sõltus muutlikust olukorrast sõjas ning umbusust Berliini vastu. Suures plaanis oli Saksa üldsuse häälestatus aga positiivne, SD kasutatud kategooriaid aluseks võttes domineeris heatahtliku tonaalsusega *Stimmung*. Olemasolev allikmaterjal ei võimalda tuvastada Türgiga seonduvaid märkimisväärsed etnilisi, religioosseid ja kultuurilisi eelarvamusi (*Haltung*).

Tõeliselt dramaatilisteks kujunesid Saksamaa suhted Jaapaniga, ainsa arvestatava militaarjõuga, keda sidus Berliiniga ametlik liiduleping. Erinevalt Türgist said siin paljuski määravaks rassiküsimused. Jaapanlaste algsed edusammud sisendasid sakslastesse optimismi. Avalikku arvamust iseloomustas selgelt positiivne *Stimmung*, maad hakkas koguni võtma teatud alaväärsuskompleks, mida meedia jaapani „sõdalase vaimu“ (*senshi damashii*) ja esivanemate kultuse taustal jõuliselt võimendas. Ühtaegu viisid Tōkyō suurvõidud olukorrani, kus nähtavale tulid vanad, sügavamalt juurdunud eelarvamused ning taas hakkasid levima kuulujutud Kaug-Idast ähvardavast „kollasest hädaohust“. Heatahtlikule *Stimmung*’ile vastandus seesmiselt konfliktne, rassilise üleoleku ulmast ja samaaegsest alaväärsusest kantud hoiak, *Haltung*. Propagandaministeeriumi jõuline sekkumine ning Jaapani kahjuks kaldunud sõjaõnn võtsid foobiatelt kasvupinna.

¹⁰⁴ Meldungen, 15/6024.

¹⁰⁵ Meldungen, 17/6567.